

УДК 94(477):902.2.:351.853

В.В. Ільчишин
С.Я. Ольговський

**ТИМЧАСОВИЙ ПУНКТ ЛИВАРНОГО
РЕМЕСЛА НА ЛЬВІВЩИНІ І ДЕЯКІ
ПИТАННЯ МЕТАЛООБРОБКИ
В РАНЬОМУ ЗАЛІЗНОМУ ВІЦІ**

У статті розглядається пам'ятка, відкрита львівськими археологами, яка ще раз підтверджує роботу бродячих/мандрівних ливарників у ранньому залізному віці. Це невелика піщана дюна, на якій було зібрано підйомний матеріал у вигляді відходів ливарного ремесла. Відсутність культурного шару, решток майстерні або окремих плавильних печей дозволяє тлумачити цю пам'ятку як тимчасовий пункт, на якому короткий проміжок часу діяли бродячі ремісники, можливо обслуговуючи населення навколишніх землеробських поселень. У сукупності із наведеними даними про випадкові знахідки ливарних форм висловлено припущення про існування постійного маршруту пересування бродячих ливарників від ремісничих центрів Подніпров'я до джерел мідної сировини в Карпатах і на Балканах.

Ключові слова: металургійне виробництво, бронзолivarне ремесло, ремісничі центри, тимчасова майстерня, ливарні форми, бродячі майстри, Гончарівка, товарні зливки.

У науковій літературі неодноразово піднімалося питання про традиції бродячої (мандрівної) діяльності в металургійному виробництві, які зародились разом із виникненням металургії. Але якщо такий спосіб діяльності ремісників не викликав заперечень для доби неоліту-бронзи, а потім і для часів середньовіччя, то для раннього залізного віку він усіяко заперечувався. Хоча про діяльність майстрів поза межами ремісничих центрів свідчить цілий ряд артефактів. Це, наприклад, відомий Новочеркаський скарб передскіфського часу, до складу якого, крім предметів кінського спорядження і бронзової сокири кобанського типу, входила стулка ливарної форми, в якій відливались наконечники стріл [3, с. 51, кат.161].

Ми неодноразово згадували поховання скіфського ливарника в курганному похованні в Марицинському могильнику, в урочищі Аджигол, що неподалік від Ольвії, супроводжене кам'яною ливарною формою для відливання бляшок у вигляді голови кошачого хижака [5, с. 9]. Це поховання довгий час було предметом гострої дискусії про етнічну належність похованого, але ніхто не задумувався про те, що це єдине поховання ливарника в ранньому залізному віці, і виглядає воно анахронізмом, оскільки в жодній культурі бронзового віку, крім катакомбної, про яку вже йшлося, таких поховань немає, а в скіфський час подібних поховань немає навіть у некрополях розвинених ремісничих центрів, де чи не більшість населення було так чи інакше зайняте металообробним ремеслом. Зрозуміло, що в Марицинському могильнику було поховано скіфського ливарника, який, можливо, помер під час виїзду промислу далеко від домівки, і товариші, ховаючи його, намагалися відзначити його професійну належність.

З діяльністю бродячих майстрів пов'язані також сезонні торжища, якими були у VI ст. до н. е. Ягорлицьке поселення в гирлі Дніпра, а у IV ст. до н. е. – Кам'янське городище на Дніпрі. Влаштувалися такі торжища у

зручних місцях, де майстрам були гарантовані постійні споживачі їхньої продукції. Гирло Дніпра, наприклад, було місцем добування солі, а неподалік знаходилися грецькі колонії – Борисфен і Ольвія. Кам'янське городище містилося біля броду-переправи через Дніпро, тобто поруч із жвавою транспортною розв'язкою. Крім того, що дуже важливо, і Ягорлицьке поселення, і Кам'янське городище розташовувались поруч із заплавленими лісами, що забезпечувало ремісників достатньою кількістю деревного вугілля – важливим компонентом термічної обробки металу.

З мобільним/бродячим ремеслом слід пов'язувати і випадкові знахідки ливарних форм на території України, а також у Малій Азії. Як правило, у них відливались наконечники стріл і, найімовірніше, належали вони ливарникам, які працювали в обозі скіфського війська. Хоча такі майстри і знаходилися у певній залежності від обстановки і оточення, в яких вони працювали, специфіка їхньої діяльності полягає у відсутності постійного місця проживання і стаціонарних майстерень. Горни влаштувалися тимчасові, відкритого типу під час стоянок війська. Тому з часом такі горни руйнувались і слідів від них не лишалося, оскільки при їх спорудженні навіть не викладався черинь – нижня основа плавильної печі.

Ми вже писали на сторінках «Сіверщини в історії України» про групові знахідки ливарних форм, які були названі скарбами. Перший такий скарб було знайдено при випадкових обставинах у Полтавській обл. за течією р. Сули у 2012 р. Він складався із чотирьох ливарних форм із фіксуєчими стрижнями. Разом із формами були знайдені два уламки стінок бронзового казана, виплески металу і шматки сильно проіржавленого заліза, які, можливо, були рештками якогось залізного інструмента [2, с. 121]. Як бачимо, крім самих ливарних форм тут знаходилися і виплески металу, які можуть свідчити про те, що тут здійснювалась плавка металу, тобто знаходилась майстерня. Але при цьому ніяких відомостей про культурний шар, супроводжуючі знахідки, наприклад, кераміки, не представлено. Тому можна вважати, що це була тимчасова, дуже короткочасна майстерня мандрівних ливарників. Тим більше, що поблизу ніяких поселень скіфського часу невідомо.

Ще один скарб, який містив дві ливарні форми для відливання скіфських наконечників стріл, було знайдено також у 2012 р. в лісі, на березі струмка неподалік від с. Цигани Борщівського р-ну Тернопільської обл. Обидві форми збереглися у повній комплектації. Також, як і у випадку з першим скарбом, не представлено ніякої інформації про умови виявлення скарбу або його зв'язок із найближчими поселеннями цього часу [2, с. 122].

Треба відзначити, що для західних областей України ми майже не маємо відомостей про знахідки ливарних форм. Із опублікованих матеріалів можна назвати лише один фрагмент кам'яної форми із ливником, в якій відливались браслети. Вона походить із поселення Черепин

у Верхньому Подністров'ї [1, с. 125, рис. 4, 4]. Але більше ніяких артефактів, пов'язаних із бронзоливарним ремеслом, на цій пам'ятці виявлено не було, тому можна вважати, що це сліди роботи заїжджого майстра. Усі ж скіфські городища з розвиненою металообробкою територіально тяжіють до Дніпровського узбережжя. Є також інформація із соціальних мереж про дві ливарні форми для виготовлення наконечників стріл із приватних колекцій, що походять із Чернівецької обл. Знайдені вони при незаконних пошуках із застосуванням металодетекторів і ніяких відомостей про точне місце і умови знахідки ми не маємо. Але сам факт існування цих ливарних форм дозволяє об'єднати всі описані знахідки єдиною лінією, яка із західних областей України веде до придніпровських ремісничих центрів. І при цьому неабиякий інтерес представляє пам'ятка, відкрита у Львівській обл.

У 2014 р. біля с. Гончарівка Золочаївського р-ну Львівської обл. В.В. Ільчишиним було спочатку відкрито поселення пізнього етапу висоцької культури (VII ст. до н. е.), а у 2016 р., неподалік від нього, на піщаній дюні загальною площею 87 м² було зібрано цікавий підйомний матеріал. Ні культурного шару, а тим більше ніяких конкретних об'єктів на цій площі не виявлено. Лише в окремих квадратах відзначено скупчення ліпної кераміки, декілька бронзових виробів і дрібні відходи бронзоливарного ремесла у вигляді крапель (виплесків), аморфних зливок та шлаків. Увесь метал (43 зразки) було передано до Інституту археології НАНУ і проаналізовано для визначення хімічного складу.

Із зібраного матеріалу лише деякі речі піддаються типологічному визначенню. Насамперед, це три наконечники стріл, які надійно датуються VI ст. до н. е., причому один з них напівфабрикат із невідрубаним ливником. Три круглі бляшки могли бути шлямпами від цвяха (на це вказують невеликі бугорочки в центрі) або ж це застібки з обламаними петельками. Бронзова стрічка, згорнута у спіраль, можливо була обмоткою від рукояті нагайки. Віднайдені також п'ять стрижнів (ймовірно товарні зливки) і уламок стулки ливарної форми. Що відливалось у ливарній формі, зараз сказати важко. Це верхня частина кокіля із раструбоподібним ливником, через який у форму заливався розплав. Можливо, вона була призначена для відливання наконечників стріл або таких же стрижнів, які представлені в даній колекції.

Відносно бронзових стрижнів слід сказати, що вони зустрічаються на лісостепових скіфських поселеннях, як правило, з іншими слідами ливарного виробництва, а також у скарбах. Різниця може полягати тільки у довжині і формі перетину. Наприклад, у Тарашанському р-ні, на території водорозділу річок Рось та Гнилий Тикіч, де на сьогодні нараховується більше сорока поселень скіфського часу, разом із знахідками ливарних форм, тиглів і чисельних ливарних відходів відомі скарби вагою іноді до 30 кг і більше, які склалися виключно із бронзових стрижнів. Довжина цих стрижнів у середньому 40 см. Вони круглі

в перетині, але деякі мають поздовжню проковку і від середини до кінців поступово звужуються. У середній частині стрижні мають товщину до 0,7 см, а на кінцях – до 0,5 см. Характерно, що на деяких стрижнях є сліди рубки.

Публікуючи матеріали декількох таких скарбів, В.В. Романюк наводить яскраві аналогії. Так, на Суботівському городищі чорноліської культури були виявлені уламки глиняних форм для відливання бронзових стрижнів прямокутних у перетині (0,5 × 0,5 см) і довжиною 10 см, а також круглих у перетині діаметром 0,5–0,6 см. А на Більському і Мотронинському городищах також відомі овальні або прямокутні в перетині бруски товщиною до 0,8 см і довжиною близько 10 см [4, с. 516].

Є всі підстави вважати ці стрижні і бруски саме товарними зливками, які повинні були користуватися попитом у ливарників. На це вказує їхня велика кількість у місцях скупчення слідів обробки кольорових металів. Хоча В.В. Романюк припускає використання їх для виготовлення яких-небудь виробів, сировиною для переплавки та еквівалентом грошей [4, с. 516].

Звичайно, шляхом кування із таких стрижнів можна виготовляти, скажімо, браслети або інші дрібні прикраси, але це вже робота спеціалізованих майстрів, пов'язаних із обробкою металів. Як платіжний засіб вони також могли використовуватися, але, знову ж таки, лише серед ливарників та ковалів. Навіть сліди рубання, які з великою натяжкою можна порівняти із рубанням середньовічних срібних гривень, що пізніше зумовить появу грошової одиниці «рубль», викликає великі сумніви. Адже тоді такі зливки повинні були зустрічатися в торгівельних центрах. Імовірно, це, все ж таки, сліди дозування сировини для плавки: у такий спосіб ливарник розраховував кількість металу, необхідну для відливання конкретного виробу.

Слідів стаціонарних майстерень або принаймні окремих горнів не виявлено на жодному із відомих у регіоні поселень. В.В. Романюк пише про якийсь камінь із мідними виплесками на поверхні і припускає, що це рештки переносного горна [4, с. 514], але, не знаючи розмірів і форми цього каменя, важко судити про його призначення. Скоріше за все, це імпровізований верстак, на якому ремісник здійснював лиття або виконував інші операції з металом. У даному випадку важливо те, що всі знахідки, пов'язані із металообробкою, як сказано в публікації, виявлені не на території окремих поселень, а на вільній території між ними, у місцях, де ці поселення концентруються групами на відстані від 1 до 10 км одне від одного. Це може свідчити про тимчасову роботу саме заїжджих (бродячих) майстрів, які організували свою діяльність у центрі скупчення населених пунктів, щоб мати можливість охопити як можна більше споживачів своєю продукцією.

Об'єкт Гончарівка розташований на території, де у добу пізньої бронзи і раннього заліза відбувалась активна взаємодія різних етнокультурних груп Східної Європи з племенами Центральної Європи і Балкан. Зокрема у

верхньому Подністров'ї у результаті такої взаємодії в кінці II – початку I тис. до н. е. сформувалась висоцька культура, яка проіснувала до кінця VI ст. до н. е. Л.І. Крушельницька відзначає, що з другої половини VII ст. до н. е. на цій території з'являються культури, які поступово витісняють висоцьку культуру [1 с. 120]. Таким чином, досліджений об'єкт відноситься до її фінального етапу. Разом із названими вище груповими знахідками ливарних форм гончарівська тимчасова майстерня утворює напрямок, який з'єднає придніпровські ремісничі центри ранньоскіфського часу і карпатські мідні родовища, що дозволяє припустити існування постійно діючого торгівельного шляху, яким з балкано-карпатських родовищ поступала мідна сировина до скіфських ливарників.

ДЖЕРЕЛА

1. Крушельницькая Л.И. Памятники скифского времени на Верхнем Поднестровье. *Проблемы скифской археологии*. Москва, 1971. С. 120–126.
2. Ольговський С.Я. Походження форм для відливання скіфських наконечників стріл. *Сіверщина в історії України*. Вип. 9. С. 120–125.
3. Раев Б.А. Каталог археологических коллекций. Новочеркасск, 1979. С. 161. 51, кат. 161.
4. Романюк В.В. Скарби бронзових прутків Середнього Поросся. *Археологія і давня історія України*. Київ, 2019. Вип. 2 (31). С. 514–517.
5. Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouw. Cherson. *Praehistorische Zeitschrift*. V. H. 2. Leipzig, 1913. 80 s. S. 9, fig. 6.

Olhovskiy S.Ya., Ilchshyn V.V. Temporary foundry point in Lviv region and some issues of metalworking in the early Iron Age

The article examines a monument discovered by Lviv archaeologists, which once again confirms the work of wandering / traveling foundries in the early Iron Age. In contrast to the previous day, the existence of nomadic fishing was denied at this time, although a number of facts confirm this practice. The described monument also supports the existence of wandering foundries in Scythian times. It is a small sand dune on which lifting material has been collected in the form of foundry waste and artifacts associated with this production. Of particular note are the bronze rods, which were probably commodity ingots. The absence of a cultural layer, remnants of a workshop or separate smelting furnaces allows us to interpret this monument as a temporary point where wandering artisans operated for a short period of time, possibly serving the population of the surrounding agricultural settlements. In conjunction with the data on accidental finds of foundry molds, it has been suggested that there is a permanent route for wandering foundries from the craft centers of the Dnieper to sources of copper in the Carpathians and the Balkans. Commodity ingots show that it was not just an area of activity of wandering masters, but a trade route that connected the Dnieper craft centers with the Carpathian copper deposits.

Key words: metallurgical production, bronze casting, handicraft centers, temporary workshop, foundry molds, wandering masters, Honcharivka, commodity ingots.

REFERENCES

1. Krushelniczka, L.I. (1971). *Pamyatniki skifskogo vremeni na Verkhnem Podnestrrove*. [Monuments of the Scythian time in the Upper Dniester region]. *Problemy skifskoy arkheologii – Problems of Scythian archeology*, pp. 120–126. Moscow. [in Russian].
2. Olhovskiy, S. Ya. (2016). *Pokhodzhennia form dla vidlyvannia skifskikh nakonechnykh stril*. [The origin of molds for casting Scythian arrowheads]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 9, pp. 120–125. [in Ukrainian].
3. Raev, B.A. (1979). *Katalog arkheologicheskikh kollektsij* [Archaeological collections catalog]. Novocherkassk. [in Russian].
4. Romaniuk, V.V. (2019). *Skarby bronzovykh prutkiv Sereidnoho Porossia*. [Treasures of bronze bars of Middle Porossia]. *Arkheolohia davnia istoria Ukrainy*, issue 2 (31), pp. 514–517. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Ebert, M. (1913). *Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouw. Cherson*. *Praehistorische Zeitschrift*. V. H. 2. Leipzig, 80 s. S. 9, fig. 6. [in German].

Стаття надійшла до редакції 21.01.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 811.512.2/3-112»12»:81'373.21(477)

К.М. Тищенко

ЗОЛОТООРДИНСЬКІ ТОПОНІМИ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Пам'яті історика і педагога
Віктора Володимировича Заїки (1957–2020)

Топонімія України досі зберігає імена Чингізидів: Джучі, Батий, Бувал, Орду-Ічен, Шейбан, Башмак, Бурлюк, Узбек, Акул та ін. Збережені й імена емірів (ноїнів): Субутай, Картан, Айдар, Алчедай, Кавгадий, Бабуджи, Калантай, Коверга, Мамай. Навколо топореплік цих власних імен на карті знайдено утізані репліки численних супутніх ординських реалій. Це етноніми – татари, монголи, маньчжури, араби, алани, хини; хороніми – Золота Орда, Китай, Кашмір, Хваліси, Дербент, Ясріб, Мекка; інші реалії – монг. Яса, Білік, уруг 'клан', цахар 'кріпаки', бешик 'письмо', самбар 'дощечка для письма', данс 'ресстр', через 'військо', абух 'захоплений'; евенк. орон- 'олень'; дтюрк. каган, таган, баскак, калин 'товстий', булгак 'колотнеча', Бурхан 'Будда', асура, якут. харабыл 'караул', тат. савин 'верблюд'; ар. аль-галуба 'дійна верблюдиця'; пехл. бунак 'майно, шатро'; слов. писар, став та ін.

Ключові слова: мовні контакти, топонімія України, Лівобережжя, Золота Орда, монгольські, тунгусо-маньчжурські, тюркські, арабські, пехлевійські впливи.

1. Вивчення золотоординських топонімічних пам'яток на Лівобережжі збагачує джерельну базу історії України. За роки висвітлені окремі аспекти теми: [1, с. 458–479; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8, passim; 9, с. 736–757].

До часів Джучидів віднесено назви з власне монгольськими основами: Яс-, Білик-, Жуч-, Орж-/Роґ-, Курен-, Тала-, Обух-, Хоруг-, Бурхан-, Жашк- (пор. пмонг. Яса, Білік, Джучі, уруг 'рід', пмонг. курен/ халх. гурен 'ставка', тала 'поле', абух- 'завойований', хоронг 'корогва', Бурхан 'Будда', засаг 'ясак, податок'). Інша група назв – від слів тунгусо-маньчжурських і тюркських мов (двомовних ординців): основи Ворон-, Черемух-, Каган-, Бех- (прототи́пи евенк. орон- 'олень', чері 'військо' + чжурчж. мохе 'маньчжури', дтюрк. каган/ хан, бек/ бег 'бей'). Третя група назв продовжує іранські та арабські украплення: Бунак- (пехл. 'майно, житло, табір'), Мир- (ар. (a)мір- 'емір', від XI ст. у М. Кашгарі [10, 89, 426]) та ін. Четверта група – слов'янські топооснови: Золот-/ Злат-, Став-, Стовп, Червоний Яр та ін. (слов. золот-, став-, столп-, Червоний Яр 'улус на Дону'). Ці реалії відповідають складу Орди та обставинам її панування.

2. Безпосереднім поштовхом до продовження студій стало звернення до автора 11.01.2021 р. історика архітектури О.А. Лобко по консультацію щодо її власної етимології для назв двох сіл на Поділлі – Вищеольчедаїв і Нижчий Ольчедаїв (Вн Муровані Курилівці). В ономастиці літопису дослідниця виявила ім'я золотоординського еміра Алчедая (1281), припустивши, що це і є прототип топонімів (О. Лобко, усне повідомлення).

З філологічного погляду ім'я Алчедай поморфемно відповідає репліці Ольчедаїв, а його вік пояснює упізнаваність у топонімах. Іншомовне давнє А- закономірно дає укр. О-. Відстань у 1,5 тис. км між Поділлям і районом походу Алчедая на Верхнє Поволжя не шкодить, адже обидва регіони справді перебували тоді у сфері впливу Золотої Орди [11; 12, карта].